

Tegen een heilig huisje schoppen

Posttraditionalisme en Islam in Nederland

**“en toch moet de koran
gesmurft worden”**

Samira van Bohemen 294316
Esther Vera 289722
Scriptiebegeleider Prof. Dr. Dick Houtman
Tweede beoordelaar Dr. Peter Mascini
Rotterdam, juni 2008
Erasmus Universiteit, Faculteit Sociale Wetenschappen, Sociologie

Inhoudsopgave

1 Inleiding: Islam in Nederland	3
2 Etnische groepsconflicten en posttraditionalisme	4
2.1 <i>Etnocentrisme</i>	5
2.2 <i>Intolerantie ten opzichte van orthodoxie</i>	6
2.3 <i>Wat is tolerantie?</i>	8
2.4 <i>Samenvattend</i>	8
3. Hypothesen	9
4. Data	11
5. Operationalisering	12
6. Resultaten	16
6.1 <i>Autoritarisme versus posttraditionalisme</i>	16
6.2 <i>Tolerantie en Islam</i>	18
6.3 <i>Posttraditionalisme versus religieuze orthodoxie</i>	20
6.4 <i>Samenvattend: wat gebeurt er als religie wegvault?</i>	22
7. Conclusie en discussie	22
Noten	24
Literatuurlijst	27
Bijlage 1	31
Bijlage 2	35

Tegen een heilig huisje schoppen

Posttraditionalisme en Islam in Nederland

Abstract:

The Netherlands, a country formerly known for its high tolerance level, has recently become the center of a heated debate surrounding Islamic religion. The way in which the Dutch population increasingly seems to reject Islam has called for great international attention. This research addresses the question on how the negative attitude of the Dutch population toward Islam can be explained. It is shown in this study that there are two important forces at work here. First of all, as can be expected from former research on topics similar to this one, ethnocentric prejudice against other cultures provides for a vast share of islamophobic thought. This finding however can't account for the extreme character of the Islam debate as it takes place in the Netherlands, as this country is no more ethnocentric than other countries in Western-Europe are. The second explanation distinguished in this research is an intolerant attitude towards religiously orthodox restrictions placed on the individual. It is shown that intolerance against religious orthodoxy leads to a rejection of Islam among people who do not have religious beliefs themselves. Since the Netherlands is the most post-traditionalistic country in the world, the most free from religion, this explanation can account for the specific character of the Islam debate in this country.

1. Inleiding: Islam in Nederland

Wie de ontwikkelingen in Nederland sinds de eeuwwisseling heeft gevolgd, stuit al snel op een verhitte discussie rondom de Islam. De Nederlandse bevolking lijkt zich, na de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh en bedreigingen aan het adres van Ayaan Hirshi Ali, in toenemende mate te willen verzetten tegen de Islam. Een verzet dat na de moord op Theo van Gogh door Mohammed B. heeft geleid tot een stroom van geweldsmisdrijven ten aanzien van moskeeën en Islamitische basisscholen (Korteweg, 2005). Hoewel Nederland zeker niet het enige land is waarin de Islam de laatste jaren onderwerp van discussie is geworden, bestaat er wel veel internationale bezorgdheid over de harde toon van het debat zoals dat zich hier voordoet. In een recent verschenen rapport van de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI), uitte deze haar zorgen ten aanzien van een alsmaar stijgend racisme en xenofobie onder de Nederlandse bevolking sinds het jaar 2000. Dat racisme en xenofobie zijn toegenomen zou volgens dit rapport onder andere blijken uit het politieke debat, het aantal racistisch gemotiveerde geweldsmisdrijven en de mediaberichtgeving. Zo is 'de toon van het Nederlandse politieke en publieke debat over integratie en andere voor etnische minderheden relevante thema's op dramatische wijze verslechterd, wat heeft geleid tot een zorgwekkende polarisatie tussen de autochtone bevolking en etnische minderheden. (...)

Moslingemeenschappen (...) zijn het hardst getroffen door deze gebeurtenissen, die hebben geleid tot een significante toename van islamofobie' (ECRI, 2008: 6).

Deze ontwikkelingen zijn opmerkelijk, afgezet tegen het feit dat Nederland doorgaans getypeerd wordt als één van de meest tolerante samenlevingen ter wereld. Zo merkt de Nederlandse socioloog Duyvendak op dat Nederlanders, in vergelijking met andere Europeanen, de meeste waarde hechten aan godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid en aan het recht op wettelijke bescherming tegen discriminatie. Ook is Nederland het meest tolerante land op het gebied van seksuele vrijheid en de gelijke behandeling van minderheden (Duyvendak, 2004, 2006). Met betrekking tot deze laatstgenoemde punten lijken geen problemen te zijn ontstaan. De tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit en de rechten van de vrouw lijkt de afgelopen jaren niet te zijn afgenomen, in plaats daarvan lijkt de consensus betreffende de emancipatie van homoseksuelen en de vrouw eerder te zijn toegenomen (Ester et al., 1993: zie bijlage 1, figuur 2; Halman et al., 2005). De hedendaagse discussie omtrent de Islam in Nederland wijst echter wel op het ontstaan van problemen ten aanzien van de godsdienstvrijheid en de wettelijke bescherming tegen discriminatie. Wie zijn heil zoekt in de Islamitische religie kan, voor zover dit voor de eeuwwisseling al wel het geval was, niet langer vanzelfsprekend rekenen op een begripvolle houding van het Nederlandse volk. In plaats daarvan wordt de Islam in toenemende mate beschouwd als een probleem.

Dit onderzoek richt zich op het vinden van een verklaring voor deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid binnen de Nederlandse samenleving die aan de ene kant als zeer tolerant kan worden getypeerd maar zich aan de andere kant in toenemende mate afkeert van de Islam. De vraag die hierbij centraal staat is: Hoe kunnen de negatieve houdingen onder de Nederlandse bevolking ten opzichte van de Islam worden verklaard? Binnen dit onderzoek zal een sociaal-culturele verklaring worden geleverd voor het pessimisme dat heerst onder de Nederlandse bevolking ten aanzien van de Islamitische religie en tradities. Belangrijk om op te merken is dat het hierbij niet gaat om een onderzoek naar de Islam als religie op zich of naar het gedrag van Moslims in Nederland, maar om de negatieve betekenissen die door de Nederlandse bevolking aan de Islam gegeven worden.

2. Etnische groepsconflicten en posttraditionalisme

De toenemende problematisering van de Islam in Nederland zoals beschreven in de inleiding zal binnen dit onderzoek worden benaderd vanuit een sociaal-cultureel perspectief. De keuze voor een dergelijke cultuursociologische benadering komt voornamelijk voort uit het feit dat het debat rondom de Islam in Nederland wordt gevoerd in termen van een vermeend 'cultuurconflict'¹ (Entzinger, 2002). Hierbij wordt zowel door de politiek als door de media keer op keer benadrukt dat de waarden die Moslims aanhangen onverenigbaar zijn met de Nederlandse democratie (Sniderman et al., 2003). Met een cultuursociologische benadering wordt hier bedoeld dat we zullen kijken naar de gedeelde, in dit geval veelal negatieve, betekenissen die mensen in Nederland toekennen aan de Islam en de waarden waarop deze zijn gebaseerd.

Concreet worden hierbij twee verschillende verklaringen onderscheiden voor de afwijzing van de Islam in Nederland. In de eerste plaats wordt ethnocentrisme aangewezen als mogelijke verklaring. Hierbij is de toenemende problematisering van de Islam het gevolg van een afwijzing van culturele diversiteit. Ethnocentrische vooroordelen ten aanzien van culturen en gebruiken die 'anders' zijn, in de zin van niet-Nederlands, zorgen voor een afwijzende houding ten aanzien van de Islam. Een tweede mogelijke en tevens nieuwe verklaring voor het problematiseren van de Islam betreft een intolerante houding ten opzichte van religieuze orthodoxie. Deze verklaring heeft betrekking op een negatieve waardering van morele beperkingen die doorgaans geassocieerd worden met sterke religieuze overtuigingen. In het onderstaande deel zullen deze twee verklaringen verder worden uitgediept en zal duidelijk worden gemaakt hoe zij zich verhouden tot twee verschillende invloedrijke theoretische onderzoekstradities.

2.1 Ethnocentrisme

Binnen de sociale wetenschappen is het gemeengoed om conflicten tussen verschillende etnische groepen in een land te verklaren vanuit ethnocentrisme. Deze onderzoekstraditie, die haar wortels voor een groot deel ontleent aan *The Authoritarian Personality* van Adorno et al. (1950), behelst twee factoren die belangrijke oorzaken vormen voor problemen tussen dominante groeperingen en minderheden in een land. In de eerste plaats zouden conflicten tussen dominante groepen en minderheden te wijten zijn aan ethnocentrisme ofwel een negatieve beeldvorming, waarbij de culturele verschillen tussen de dominante bevolkingsgroep en minderheden worden overdreven (Eisinga en Scheepers, 1989). De bevolkingsgroep waartoe minderheden behoren is hierbij het slachtoffer van de negatieve vooroordelen van de dominante bevolkingsgroep. In de tweede plaats stelt deze denktraditie daaropvolgend dat autoritaire persoonlijkheidskenmerken ervoor zorgen dat bepaalde mensen zich makkelijk schuldig maken aan dit soort negatieve beeldvorming. Mensen die een groot belang hechten aan conformisme aan sociale waarden en normen zijn eerder geneigd ethnocentrische vooroordelen tegen minderheidsgroeperingen te ontwikkelen (Adorno et al., 1950; Roberts en Rokeach, 1956; Eisinga en Scheepers, 1989).

Ook de situatie zoals deze zich in Nederland aftekent met betrekking tot de Islam kan worden geanalyseerd vanuit deze onderzoekstraditie. Daarmee zou de afwijzing van de Islam allereerst kunnen samenhangen met ethnocentrisme, wat op zijn beurt weer sterk samenhangt met autoritarisme. Dat de Nederlandse onvrede met de Islam het gevolg is van ethnocentrisme en autoritarisme zou echter een weinig opzienbarende onderzoeksbevinding vormen, dit is immers geen nieuwe visie binnen de sociale wetenschappen. Het vormt enkel een bevestiging van talloze andere sociaal-wetenschappelijke onderzoeken die al sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn uitgevoerd naar de kenmerken van ethnocentrisme en autoritarisme (zie hiervoor onder andere het werk van: Adorno et al., 1950; Roberts en Rokeach, 1956; Lipset, 1959; McDill, 1961; Eisinga en Scheepers, 1989).

Het is zodoende de verwachting dat een afwijzende houding ten aanzien van de Islam voor een zeer groot deel voortkomt uit een afwijzing van culturele

diversiteit. Dit hoeft echter nog niet te betekenen dat het extreme karakter van het Islamdebat in Nederland kan worden toegeschreven aan ethnocentrisme (zie ook Sniderman et al., 2003). Ethnocentrisme en autoritarisme zijn immers universele verschijnselen. Het zou naïef zijn te denken dat de discussie rondom de Islam juist in Nederland zo extreem is opgelaaid, omdat men in Nederland meer ethnocentrisch en meer autoritair is dan in andere landen, zoals Duitsland of Frankrijk. Integendeel, er zijn juist bronnen die wijzen op een omgekeerde tendens, waarbij ethnocentrisme voor alle landen in Europa in Nederland het meest is afgenomen (Ester et al., 1993; Halman et al., 2005). Daarnaast zou het ook kunnen zijn dat mensen in Nederland de Islam niet enkel afwijzen vanuit vooroordelen, maar dat zij zichzelf verwickeld zien in een cultuurconflict². Het is dan belangrijk om vast te stellen wat een mogelijke oorzaak zou kunnen zijn van een dergelijk cultuurconflict.

2.2 Intolerantie ten opzichte van orthodoxie

Nederland onderscheidt zich van andere landen als de meest posttraditionele samenleving ter wereld. De tegencultuur die begin jaren zestig opkwam heeft juist hier haar sporen nagelaten. Nederland ontwikkelde zich in deze jaren in een razendsnel tempo van een conservatieve samenleving gebaseerd op de protestants-christelijke ethiek naar een samenleving waarin sterk progressieve waarden worden aangehangen. 'Niet eerder vielen in zo'n korte tijd zo veel mensen van hun geloof' (Duyvendak, 2004: 499). Met name door de ruimte die door deze secularisering werd gecreëerd voor progressieve ideeën ten aanzien van homoseksualiteit en de emancipatie van vrouwen staat Nederland nu nog steeds bekend als één van de meest tolerante en progressieve samenlevingen ter wereld.

In Nederland hebben religie en tradities daarmee plaatsgemaakt voor een samenleving waarin progressieve waarden breed gedeeld worden. Dit gegeven brengt ons bij een tweede invloedrijke onderzoeksstroming die precies deze opkomst van posttraditionele samenlevingen, ten koste van op religie gebaseerde traditionele samenlevingen, voorspelt. Invloedrijke sociaal-wetenschappelijke theorieën in deze onderzoekstraditie en dan met name de theorie van de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart, voorspellen dat een waardering van posttraditionele³ idealen in sterk gesecculariseerde samenlevingen zal leiden tot een toenemende acceptatie van culturele verschillen. Zo voorspelt Inglehart dat 'an empirically demonstrable cultural shift is taking place. The great religious and ideological metanarratives are losing their authority among the masses (...) giving way to an increasing acceptance of diversity' (Inglehart, 1997: 22). De verschuiving van een traditionele naar een posttraditionele samenleving zal dan zagezegd gepaard gaan met een toenemende tolerantie ten aanzien van 'andersdenkenden'.

Modernisering wordt binnen deze onderzoekstraditie beschouwd als een 'turn toward a spirit of pluralism' (Ahmed, 1991: 213). Hierbij zullen conflicten tussen verschillende sociale groepen volledig verdwijnen naarmate samenlevingen meer en meer bevrijd raken van voorgestructureerde zingevingsystemen en de waardering voor de individuele vrijheid toeneemt (Inglehart, 1977; 1997). Ditzelfde principe gaat volgens de Britse antropoloog Akbar Ahmed ook op voor de Islam: de problematisering van deze religie zal in posttraditionele samenlevingen teniet

worden gedaan⁴. Zo stelt hij dat 'postmodernism, (...) expresses the need to understand Islam on its own terms and within the framework of a common humanity' (Ahmed, 1991: 219). Dergelijke beweringen lijken echter niet overeen te komen met de realiteit: juist in de meest posttraditionele samenleving ter wereld wordt de Islam steeds meer als een probleem bestempeld.

Hoe kan het zo zijn dat de Islam steeds meer onder druk komt te staan in een samenleving waarin de individuele vrijheid zo hoog in het vaandel staat? Hoewel er door sommigen wel wordt gespeculeerd over mogelijke oorzaken voor deze ontwikkeling, ontbreekt systematisch onderzoek op dit terrein. Inglehart die Nederland overigens zelf aanwijst als één van de meest posttraditionele samenlevingen ter wereld, verklaart dergelijke ontwikkelingen die niet overeenkomen met zijn eigen theorie, evenals theoretici in de hieraan voorafgaande onderzoekstraditie, vanuit autoritarisme. Autoritarisme leidt volgens hem tot een afwijzing van culturele diversiteit. Hij ziet autoritarisme echter, in tegenstelling tot de andere theoretici, als een pathologisch verschijnsel dat zich enkel voordoet binnen samenlevingen die verkeren in een crisissituatie. Autoritarisme is zodoende niet de 'normale' gang van zaken en zal uiteindelijk verdwijnen zodra samenlevingen weer in rustig vaarwater terecht komen (Inglehart, 1997).

Het zou echter ook mogelijk kunnen zijn dat een afwijzing van de Islam het onbedoelde gevolg is van een interne contradictie binnen het posttraditionalisme. De ogenschijnlijke tegenstrijdigheid, tussen de afwijzing van de Islam en de typering van Nederland als een posttraditionele samenleving door Inglehart, vormt dan zelf een verklaring voor het feit dat juist de Nederlandse bevolking de Islam in toenemende mate de rug toekent. Dit omdat een toenemende waardering van individuele zelfbeschikking mogelijkwerwijs gepaard gaat met een pathologisering van religieus orthodoxe idealen, die de vrijheid van het individu inperken. Het wegvallen van religie in posttraditionele samenlevingen heeft dan een paradoxale werking op de acceptatie van culturele diversiteit: enerzijds wordt posttraditionalisme, ingegeven door het individuele vrijheidsideaal, gekenmerkt door een grote tolerantie ten aanzien van verschillende culturen en religies (Houtman en Mascini, 2002; Aupers en Houtman, 2006), anderzijds wordt zij gekenmerkt door uitsluiting van culturen en religies die de vrijheid van het individu ondermijnen. Mensen die posttraditionele waarden onderschrijven kunnen de Islam dan mogelijkwerwijs verwerpen omdat zij deze religie, met zijn bijbehorende tradities, zien als een bedreiging voor de individuele vrijheid, zoals de vrijheid van vrouwen en homoseksuelen.

Een intolerante houding ten opzichte van religieus orthodoxe waarden kan zodoende naast etnocentrisme worden aangewezen als een mogelijke verklaring voor de afwijzing van de Islam. Deze verklaring is, in tegenstelling tot etnocentrisme, mogelijk uniek te noemen voor Nederland. In een samenleving die zelf 'van God los' is en waarin een grote waardering bestaat voor de individuele vrijheid doet zich de vraag voor in hoeverre orthodoxe idealen die doorgaans met monotheïstische religies, zoals het Christendom en de Islam, gepaard gaan nog acceptabel zijn. Hoewel iedereen mag geloven, mag dit niet ten koste gaan van de individuele vrijheid van anderen. De mate waarin mensen vinden dat een religie morele beperkingen mag opleggen aan anderen (zowel gelovigen als niet-gelovigen), c.q. de

tolerantie ten opzichte van religieuze intolerantie, zou zodoende medebepalend kunnen zijn voor een al dan niet negatieve waardering van de Islamitische religie.

2.3 Wat is tolerantie?

In dit onderzoek is het begrip 'tolerantie' reeds meerdere malen voorbij gekomen, waardoor het tijd is geworden om deze veelgebruikte term eens kritisch onder de loep te nemen. Niet in de laatste plaats omdat dit het verdere verloop van dit onderzoek zou kunnen beïnvloeden. Wat is tolerantie? Hoewel de term tolerantie zowel in het publieke domein als in de wetenschap te pas en te onpas wordt gebruikt om aan te geven dat mensen bepaalde (culturele) uitingen van elkaar accepteren heeft er binnen de sociale wetenschappen lange tijd onduidelijkheid bestaan ten aanzien van de betekenis van tolerantie. Zo zou tolerantie volgens Ferrar in meerdere dimensies te zijn onderverdelen (Ferrar, 1976). In dit onderzoek hanteren wij de volgende definitie van tolerantie: (tolerantie is) het accepteren van andermans opvattingen *terwijl* deze verschillen van het eigen waardepatroon⁵.

De acceptatie van religieuze waarden wordt tolerantie, als de meeste mensen in sterk gesecculariseerde samenlevingen zelf geen religieuze overtuigingen hebben. Hierbij kan een acceptatie van religieus orthodoxe waarden dus alleen gezien worden als een teken van tolerantie als deze afkomstig is van niet-religieuze mensen omdat zij deze orthodoxe waarden zelf niet onderschrijven. Voor religieuze mensen vormt een acceptatie van religieus orthodoxe waarden geen teken van tolerantie omdat zij deze waarden zelf onderschrijven. Een positieve waardering van religieus orthodoxe waarden vormt onder deze groep slechts een reflectie van het eigen waardepatroon (Ferrar, 1976; Sullivan, 1979; Bobo en Licari, 1989).

Als het inderdaad zo is dat voor niet-religieuze mensen geldt dat een acceptatie van religieuze orthodoxie een teken is van tolerantie terwijl dit niet het geval is voor religieuze mensen, zou dit belangrijke gevolgen kunnen hebben voor dit onderzoek. De acceptatie van religieuze orthodoxie zal dan naar verwachting enkel onder niet-religieuze mensen leiden tot een acceptatie van de Islam. Een minder of meer tolerante houding ten aanzien van moreel orthodoxe vraagstukken kan de mate van acceptatie van de Islam immers alleen beïnvloeden als deze daadwerkelijk uiting geeft aan tolerantie. Waardoor de positie die religieuze mensen innemen ten aanzien van orthodoxie naar alle waarschijnlijkheid niets kan zeggen over de acceptatie van de Islam.

2.4 Samenvattend

Nederland kan getypeerd worden als een sterk gesecculariseerde samenleving waar religieuze tradities plaats hebben gemaakt voor een waardering van posttraditionele idealen. Dit onderzoek richt zich op de gevolgen van het wegvallen van religieuze fundamentele waarden voor de waardering van orthodoxe culturen. Op het moment dat religie wegvalt lijken tradities plaats te maken voor twee, elkaar wederzijds uitsluitende waardeoriëntaties, te weten autoritarisme en posttraditionalisme (Achterberg et al., 2006). Autoritarisme betreft hierbij een nadruk op sociale orde en

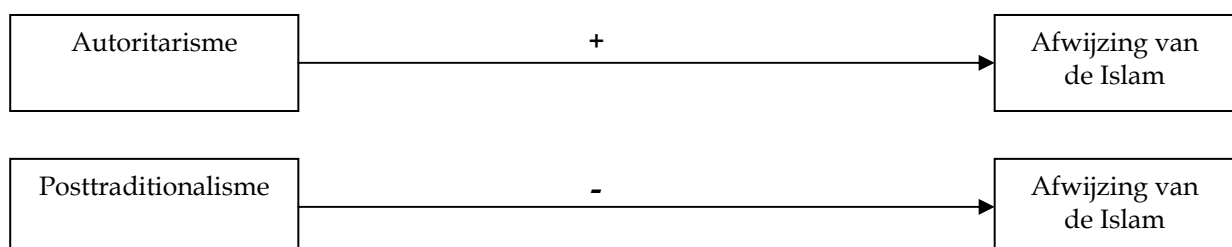
betekent een conservatieve houding ten aanzien van culturele diversiteit, posttraditionalisme betreft een nadruk op individuele vrijheid en betekent een progressieve houding ten aanzien van culturele diversiteit.

Wij willen onderzoeken hoe deze twee waardeoriëntaties verbonden zijn met de afwijzing van de Islam in Nederland. Hierbij zijn twee mogelijke verklaringen van belang voor de afwijzing van de Islam: ethnocentrisme en intolerantie ten opzichte van orthodoxie. In de eerste plaats is het de verwachting dat autoritarisme via ethnocentrisme zal leiden tot een afwijzing van de Islam. In de tweede plaats is het de verwachting dat posttraditionalisme, via intolerantie ten opzichte van religieuze orthodoxie zal leiden tot een afwijzing van de Islam. Met betrekking tot deze laatste verklaring willen wij tevens onderzoeken of dit specifiek is voor het seculiere deel van de Nederlandse samenleving omdat religieuze orthodoxie bij het ontbreken van religieuze overtuigingen een zaak van tolerantie wordt.

3. Hypothesen

Sociaal-wetenschappelijke onderzoekstradities ten aanzien van autoritarisme en ten aanzien van de opkomst van posttraditionalisme hebben in het verleden met veel overtuiging weten te stellen dat culturele conflicten tussen dominante groepen en minderheden grotendeels te wijten zijn aan een autoritaire waardeoriëntatie. Een posttraditionele waardeoriëntatie zou daarentegen moeten leiden tot het verdwijnen van dergelijke culturele conflicten. Onder sociologen bestaat al jarenlang overeenstemming over het idee dat autoritarisme en posttraditionalisme een tegengestelde invloed uitoefenen op culturele groepsconflicten. Het is daarom niet vreemd dat ook de afwijzing van de Islam wordt toegeschreven aan autoritarisme (Schinkel, 2007) en een acceptatie van de Islam aan posttraditionalisme (Ahmed, 1991). Zodoende kunnen de eerste hypothesen van dit onderzoek opgesteld worden: autoritarisme leidt tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 1*), terwijl posttraditionalisme leidt tot een acceptatie van de Islam (*hypothese 2*). Het verloop van deze verbanden is weergegeven in figuur 1.

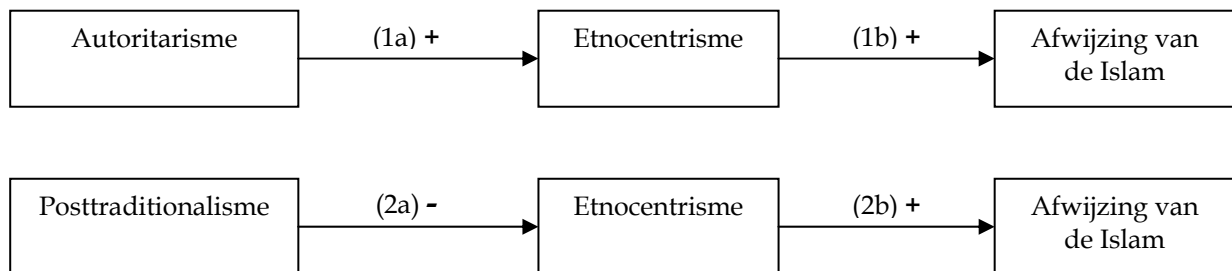
Figuur 1. Directe verbanden tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam enerzijds en posttraditionalisme en de acceptatie van de Islam anderzijds.

Deze directe verbanden zijn volgens twee besproken onderzoekstradities het gevolg van ethnocentrisme. Zo stellen Adorno et al. dat autoritarisme hand in hand gaat met een afwijzing van culturele diversiteit (Adorno et al., 1950; Eisinga en Scheepers, 1989). Inglehart onderschrijft deze beweringen maar stelt tegelijkertijd dat

een posttraditionele waardeoriëntatie leidt tot een acceptatie van culturele diversiteit. Volgen we de eerstgenoemde onderzoekstraditie, dan leidt autoritarisme tot een afwijzing van de Islam doordat autoritarisme verband houdt met ethnocentrisme (*hypothese 1a*) en doordat ethnocentrisme leidt tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 1b*). Volgen we de tweede onderzoekstraditie, dan leidt posttraditionalisme tot een acceptatie van de Islam, doordat posttraditionalisme een negatief verband houdt met ethnocentrisme (*hypothese 2a*) en doordat ethnocentrisme leidt tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 2b*).

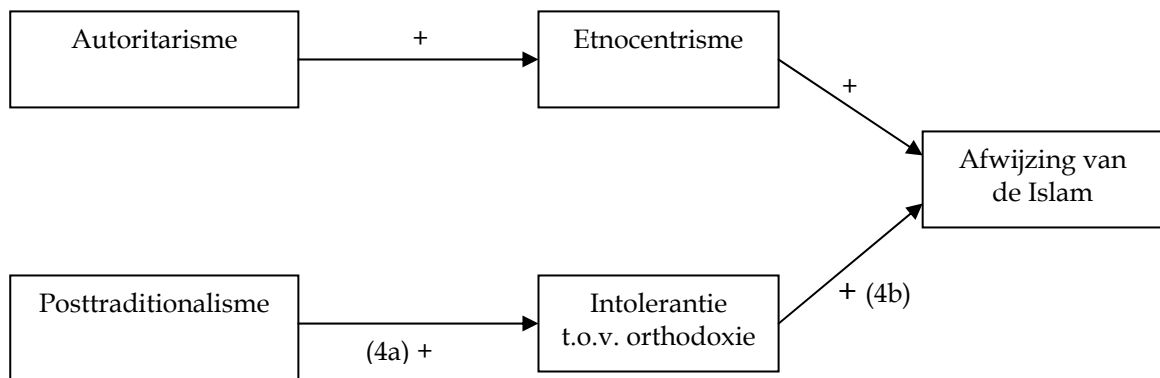
Figuur 2. Uitgebreid model van het verband tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam en posttraditionalisme en de acceptatie van de Islam, via ethnocentrisme.

Ethnocentrisme vormt naar verwachting niet de enige verklaring voor een negatieve waardering van de Islam. Een intolerante houding ten opzichte van religieuze orthodoxie zou mogelijk hetzelfde resultaat teweeg kunnen brengen. Tolerantie ten opzichte van orthodoxie heeft betrekking op de mate waarin mensen het toelaatbaar vinden dat mensen met sterke religieuze overtuigingen pleiten voor het op religieuze gronden aan banden leggen van individuele vrijheidsrechten. Dit betreft de rechten van vrouwen en homoseksuelen maar ook het recht op de individuele zelfbeschikking als het gaat om zaken als abortus en euthanasie. Hierbij is het de verwachting dat er een positief verband zal bestaan tussen intolerantie ten opzichte van religieuze orthodoxie en de afwijzing van de Islam onder niet-religieuze mensen, terwijl er geen verband tussen beide zal bestaan onder religieuze mensen (*hypothese 3*).

Kan een posttraditionele waardeoriëntatie bijdragen aan een afwijzing van de Islam? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet de invloed van beide verklaringen ten aanzien van de waardering van de Islam tegelijkertijd worden vastgesteld, uitgesplitst naar de religieuze achtergrond van de respondenten. De verbanden die hierbij in de hypothesen geschetst worden zijn afgebeeld in figuur 3.

Figuur 3. Conceptueel model van de bij de hypothesen geschetste verbanden.

Met het bovenste pad van figuur 3 wordt nogmaals de invloed van etnocentrisme en zijn verband met autoritarisme weergegeven. Hier zijn wij echter meer geïnteresseerd in het onderste pad waar de mogelijk tweede verklaring voor de afwijzing van de Islam in Nederland staat weergegeven. Hierbij is het de verwachting dat posttraditionalisme verband houdt met een intolerante houding ten opzichte van religieuze orthodoxie (*hypothese 4a*) en dat deze laatste leidt tot een afwijzing van de Islam onder niet-religieuze mensen (*hypothese 4b*). Mochten deze twee laatste hypothesen worden bevestigd dan zou dat een aanvulling betekenen op theorieën die voorspellen dat het wegvallen van religie en tradities gepaard gaat met een toenemende acceptatie van culturele diversiteit, zoals de theorieën van Inglehart en de zijnen. Het wegvallen van religie zou dan immers tegelijkertijd gepaard gaan met een afwijzende houding ten aanzien van orthodoxe culturen.

4. Data

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een door onszelf samengestelde enquête die door middel van het internet verspreid is onder de respondenten. De keuze voor het samenstellen en afnemen van een eigen enquête komt voort uit het ontbreken van data waarin alle concepten die relevant zijn binnen dit onderzoek gemeten worden. Hoewel er een grote hoeveelheid data beschikbaar is waarin de verschillende waardeoriëntaties gemeten worden, wordt dit in geen enkel geval gecombineerd met een goede meting van een afwijzende houding ten opzichte van de Islam. En andersom: binnen data waarin een afwijzende houding ten opzichte van de Islam gemeten wordt, ontbreekt een goede meting van de verschillende waardeoriëntaties. Daarom hebben we de data voor dit onderzoek zelf verzameld. De respondenten zijn verkregen door een link naar de enquête te plaatsen op verschillende internetfora⁶ met de vraag of de bezoekers van deze fora zo vriendelijk wilden zijn de enquête in te vullen. In totaal hebben 257 respondenten⁷ de enquête volledig ingevuld en opgestuurd.

Het afnemen van een dergelijke enquête via het internet heeft een aantal grote voordelen. Via het internet is het mogelijk op een snelle en goedkope manier veel data te verzamelen. Een aantal onderzoekers plaatst echter grote vraagtekens bij de representativiteit van internetenquêtes (Best et al., 2001). De representativiteit zou

volgens deze onderzoekers in de eerste plaats verloren gaan doordat alle mogelijke respondenten die geen internetaansluiting hebben van het onderzoek worden uitgesloten. Door het onderzoek alleen op bepaalde websites te plaatsen, creëer je hetzelfde effect. Internetgebruikers die deze sites niet bezoeken worden op deze wijze direct uitgesloten van deelname aan het onderzoek. Dit is volgens hen in de tweede plaats problematisch omdat het de vraag is of internetgebruikers en niet-internetgebruikers wel dezelfde mening hebben. Dit omdat internetgebruikers vaker jong, getrouwd, hoger opgeleid en rijker zijn dan het gemiddelde van de bevolking.⁸

Hoewel de representativiteit van de onderzoeksdata binnen de sociologie veelal zeer belangrijk gevonden wordt, is het niet in alle gevallen een pure noodzaak om een representatieve steekproef te trekken. Representativiteit is wellicht van belang voor onderzoeken naar de grootte van een sociaal fenomeen, het zogenoemde 'neuzen tellen'. Voor onderzoeken naar het al dan niet bestaan van verschillende verbanden, zoals in dit onderzoek, is de representativiteit van de data minder van belang. Daarbij zijn in dit onderzoek een aantal controlevariabelen opgenomen zoals: opleiding en politieke voorkeur. Waaruit blijkt dat er binnen deze enquête veel spreiding was onder de respondenten.

Opleidingsniveau is hierbij gemeten door aan de respondenten te vragen wat hun hoogst behaalde opleidingsniveau is. Hierbij zijn zes opleidingsniveaus van elkaar onderscheiden: (1) basisschool: 0,4 procent; (2) VMBO: 7,8 procent; (3) HAVO, VWO: 20,6 procent; (4) MBO: 23,0 procent; (5) HBO: 31,1 procent en (6) WO: 17,1 procent.

Stemvoorkeur is gemeten door aan de respondenten te vragen op welke politieke partij zij zouden stemmen als er morgen verkiezingen zouden zijn. Hierbij konden ze een keuze maken uit elf politieke partijen, te weten: (1) SP: 17,5 procent; (2) GroenLinks: 5,8 procent; (3) PvdA: 10,9 procent; (4) D'66: 8,6 procent; (5) CDA: 12,1 procent; (6) ChristenUnie: 5,8 procent; (7) SGP: 1,6 procent; (8) VVD: 10,5 procent; (9) Trots op Nederland: 9,7 procent; (10) PVV (Partij voor de Vrijheid): 8,2 procent; (11) Partij voor de dieren: 3,1 procent; (12) anders: 6,2 procent.

5. Operationalisering

Autoritarisme is gemeten aan de hand van een verkorte versie van de F-schaal (Adorno et al., 1950) bestaande uit negen Likert-items. Aan de respondenten is gevraagd op een vijf-puntsschaal hun mening te geven over de opgeworpen stellingen waarbij een score één stond voor 'sterk mee oneens' en een score vijf voor 'sterk mee eens'. Twee van deze stellingen zijn: 'er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken' en 'de meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen'. Een principale componenten analyse toont een eerste factor met een eigenwaarde van 3,61, die 40 procent van de totale variantie verklaart. Met een Cronbachs α van 0,81 vormen de items tezamen een goede schaal (tabel A1).

Tabel A1: Factorladingen van de items van autoritarisme (F-schaal)

Item	% (sterk) eens	Factor 1
Wat de jeugd nodig heeft is strikte discipline, vastberadenheid en de wil om te werken en vechten voor familie en vaderland.	31,9	,771
Gehoorzaamheid en respect voor autoriteit zijn de belangrijkste waarden die mensen hun kinderen moeten meegeven.	33,0	,706
Onze sociale problemen zouden grotendeels opgelost zijn als we op de een of andere manier de misdadige en asociale mensen uit de samenleving konden verwijderen.	37,8	,684
Als iemand de eer van ons land beledigd moet hij gestraft worden.	13,2	,640
Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken.	38,5	,627
Wat we nodig hebben zijn minder wetten en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.	35,8	,587
Van iemand met slechte manieren, gewoonten en opvoeding kan men nauwelijks verwachten dat hij goed om kan gaan met fatsoenlijke mensen.	40,8	,578
Jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden behoren zij daar overheen te groeien en zich aan de realiteit aan te passen.	52,1	,541
De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen.	14,4	,526
Eigenwaarde		3,61
R^2		0,40
Cronbachs α		0,81

Principale componenten analyse, $N = 257$

Posttraditionalisme is gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit negen Likert-items (De Koster en Van der Waal, 2006), waarbij respondenten op een vijf-puntsschaal naar hun mening is gevraagd met betrekking tot stellingen als: 'homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt' en 'een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man'. Een principale componenten analyse van de items levert een eerste factor met een eigenwaarde van 3,61 die 40 procent van de totale variantie verklaard en met een Cronbachs α van 0,80 een goede schaal vormt (tabel A2).⁹

Tabel A2: Factorladingen van de items van posttraditionalisme

Item	% (sterk) eens	Factor 1
Mensen die homoseksueel zijn moet men zo veel mogelijk vrij laten om te leven op hun eigen manier.	83,7	,708
Het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap (abortus) moet worden toegestaan.	67,3	,697
Homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt. *	2,7	,694
Een dokter moet het recht hebben iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden te verlossen door het geven van een spuitje.	66,6	,682
Het moet mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dit wenst.	47,1	,605
Mensen mogen er bewust voor kiezen geen kinderen te willen.	94,6	,600
Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen. *	3,1	,595
Homoseksuelen moeten uit de maatschappij verwijderd worden. *	1,6	,594
Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.*	21,8	,498
Eigenwaarde		3,61
R^2		0,40
Cronbachs α		0,80

Principale componenten analyse, $N = 257$

* Deze items zijn omgepoold

Etnocentrisme is in het licht van de theorie gedefinieerd als het problematiseren van niet-Nederlandse culturen en gebruiken.¹⁰ Het betreft hier het afwijzen van culturele diversiteit. Etnocentrisme is gemeten aan de hand van elf Likert-items ontleend aan de etnocentrisme schaal gecreëerd door Eisinga en Scheepers (1989). Hierbij is respondenten op een vijf-puntsschaal gevraagd naar hun mening over stellingen als: 'buitenlanders die in Nederland wonen behoren de Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen' en 'met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden'. Een principale componenten analyse van de elf items levert een eerste factor met een eigenwaarde van 5,46 die 50 procent van de totale variantie verklaard. Samen vormen de items met een Cronbachs α van 0,89 een goede schaal (tabel A3).¹¹

Tabel A3: Factorladingen van de items van etnocentrisme.

Item	% (sterk) eens	Factor 1
Met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden.	26,1	,821
De meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig.	10,5	,763
Buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee.	12,1	,750
Zigeuners zijn nooit te vertrouwen.	12,1	,746
Turken hebben zoveel kinderen omdat ze nog niet beter weten.	10,1	,727
Zigeuners rijden in grote caravans op kosten van de bijstand.	17,1	,727
De meeste Surinamers werken nogal langzaam.	20,6	,715
Surinamers zijn erg opvliegend.	9,3	,659
De meeste Marokkanen zijn lompe mensen.	21,4	,646
Nederland had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen moeten halen.	23,0	,611
Buitenlanders die in Nederland wonen behoren de Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen.	59,2	,534
Eigenwaarde		5,46
R^2		0,50
Cronbachs α		0,89

Principale componenten analyse, $N = 257$

Intolerantie ten opzichte van orthodoxie is gemeten aan de hand van een vijf-puntsschaal bestaande uit acht Likert-items. Aan respondenten is hier naar hun mening gevraagd over stellingen als: ‘gelovigen mogen van de Nederlandse regering eisen dat abortus wordt verboden’ en ‘een religieus leider mag vanuit zijn overtuigingen stellen dat homoseksualiteit een ziekte is die bestreden dient te worden’. Een principale componenten analyse van de items toont een eerste factor met een eigenwaarde van 3,32 die 42 procent van de totale variantie verklaard. Met een Cronbachs α van 0,80 vormen de verschillende items tezamen een goede schaal (tabel A4).

Tabel A4: Factorladingen van de items van intolerantie ten opzichte van orthodoxie.

Item	% (sterk) eens	Factor 1
Gelovigen mogen van de Nederlandse regering eisen dat euthanasie wordt verboden.	25,3	,718
Gelovigen mogen van de Nederlandse regering eisen dat abortus wordt verboden.	24,9	,714
Een religieus leider mag vanuit zijn overtuiging stellen dat homoseksualiteit een ziekte is die bestreden dient te worden.	14,0	,695
Religieuze politieke partijen mogen homoseksuelen weigeren in hun bestuur.	21,7	,643
Een religieus leider mag vanuit zijn religieuze overtuigingen weigeren vrouwen de hand te schudden.	28,4	,637
Religieuze mannen mogen van hun vrouw verlangen dat zij haar volledige lichaam bedekt heeft als zij zich bevindt in de openbare ruimte.	10,8	,634
Religieuze ouders mogen hun kinderen verbieden seks te hebben voor het huwelijk.	28,8	,597
Gelovigen mogen van andere mensen verlangen dat zij in het openbaar niet eten tijdens de vastentijd.	3,1	,488
Eigenwaarde		3,32
R^2		0,42
Cronbachs α		0,80

Principale componenten analyse, $N = 257$

Afwijzing van de Islam is gemeten aan de hand van een vijf-puntsschaal bestaande uit negen Likert-items, waarbij respondenten is gevraagd in hoeverre ze het eens waren met stellingen als: 'ik sta afwijzend ten opzichte van de Islam' en 'ik vind de Islam een probleem voor de Nederlandse samenleving'. Een principale componenten analyse levert één factor op met een eigenwaarde van 5,77 die 64 procent van de variantie verklaard. Samen vormen de negen items een goede schaal met een Cronbachs α van 0,93 (tabel A5).

Tabel A5: Factorladingen van de items van de afwijzing van de Islam.

Item	% (sterk) eens	Factor 1
In Nederland is geen plaats voor de Islam.	20,2	,874
Het is terecht dat de Islam wordt gezien als een bedreiging voor onze moderne samenleving.	35,8	,861
Ik vind de Islam een probleem voor de Nederlandse samenleving.	35,4	,847
Ik sta afwijzend ten opzichte van de Islam.	35,5	,838
De Islamitische traditie past niet bij Nederland.	55,2	,827
De negatieve sfeer die in Nederland rondom de Islam gecreëerd wordt, is onterecht. *	48,7	,797
Moslims zijn slechte mensen.	5,8	,735
De Islam zorgt niet voor problemen in Nederland. *	24,6	,710
Ik vind dat rechtse politieke partijen zich te extreem uitlaten over de Islam. *	63,0	,694
Eigenwaarde		5,77
R^2		0,64
Cronbachs α		0,93

Principale componenten analyse, $N = 257$

* Deze items zijn omgepoold

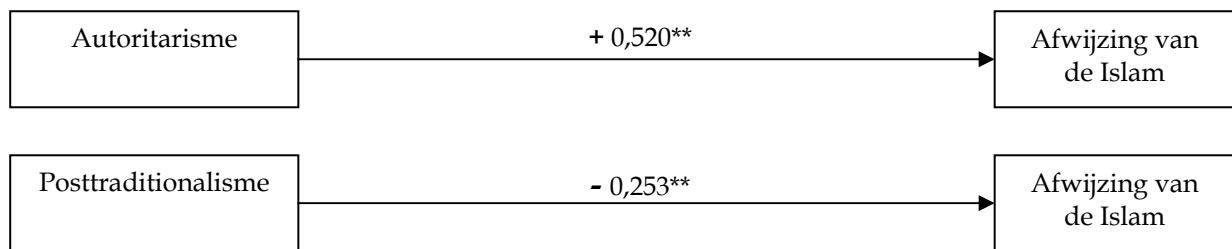
Religiositeit is gemeten door aan de respondenten te vragen of zij gelovig zijn. Zij konden hierbij kiezen uit: (1) niet gelovig: 58,0 procent; (2) wel gelovig, Christelijk: 40,5 procent; (3) wel gelovig, Islamitisch: 0,4 procent en; (4) anders, namelijk: 1,6 procent ^{12,13}

6. Resultaten

6.1 Autoritarisme versus posttraditionalisme

Als eerste stap binnen de analyse onderzoeken we of twee invloedrijke onderzoekstradities ten aanzien van de invloed van autoritarisme en posttraditionalisme op culturele groepsconflicten ook van toepassing zijn op de afwijzing van de Islam in Nederland. Uit de eerste onderzoekstraditie kan worden afgeleid dat autoritarisme gepaard gaat met een afwijzing van de Islam (*hypothese 1*). Uit de tweede kan worden afgeleid dat posttraditionalisme gepaard gaat met een acceptatie van de Islam (*hypothese 2*). Hiertoe is het directe verband berekend tussen enerzijds autoritarisme en de afwijzing van de Islam en anderzijds posttraditionalisme en de afwijzing van de Islam. De verbanden zijn weergegeven in figuur 4.

Figuur 4. Nulde ordecorrelaties tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam enerzijds en posttraditionalisme en de afwijzing van de Islam anderzijds.

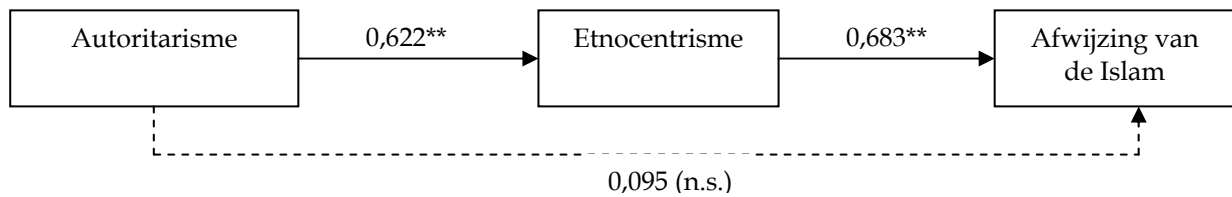

Pearson's Correlation (eenzijdige toets), $N = 257$,
** $p < 0,01$

Uit de resultaten van de analyse, zoals weergegeven in figuur 4, is op te maken dat autoritarisme inderdaad een sterk verband heeft met een afwijzende houding ten aanzien van de Islam. Posttraditionalisme heeft daarentegen een direct negatief effect op de afwijzing van de Islam. Dit betekent dat deze waardeoriëntatie gepaard gaat met een acceptatie van de Islam. De eerste twee hypothesen van dit onderzoek worden daarmee bevestigd. Autoritarisme leidt tot een afwijzing van de Islam, terwijl posttraditionalisme leidt tot een acceptatie van de Islam. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat het verband tussen posttraditionalisme en de acceptatie van de Islam aanzienlijk zwakker is dan het eerder genoemde verband tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam.

Hoewel uit de analyse blijkt dat posttraditionalisme een direct negatieve invloed heeft op de afwijzing van de Islam is het nog de vraag of deze resultaten betekenen dat posttraditionalisme in alle gevallen leidt tot een acceptatie van de Islam. Om hier achter te komen is het noodzakelijk de oorzaak van het verband tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam en posttraditionalisme en de acceptatie van de Islam te achterhalen. De tweede stap binnen de analyse is het blootleggen van een oorzaak van de hierboven gepresenteerde directe verbanden. Uit eerdere sociologische onderzoeken naar soortgelijke thema's is gebleken dat deze verbanden vooral het gevolg zijn van ethnocentrisme (Adorno et al., 1950; Eisinga en Scheepers, 1989). Autoritarisme gaat hierbij gepaard met ethnocentrisme (*hypothese 1a*), en ethnocentrisme leidt tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 1b*). Posttraditionalisme houdt echter een negatieve relatie met ethnocentrisme (*hypothese 2a*) en leidt zodoende tot een acceptatie van de Islam omdat ethnocentrisme leidt tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 2b*). Hiertoe zijn twee regressieanalyses uitgevoerd. De resultaten van de analyse voor autoritarisme zijn opgenomen in figuur 5 en de resultaten voor posttraditionalisme in figuur 6.

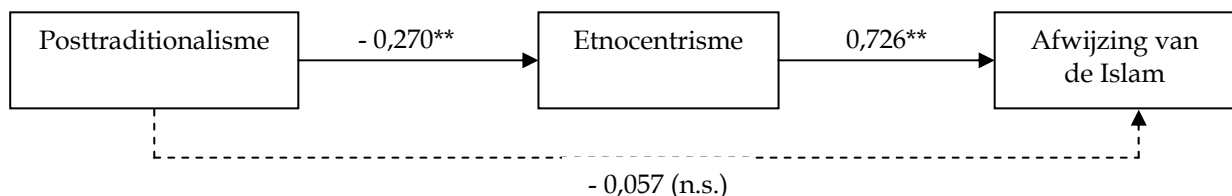
Figuur 5. Regressieanalyse van de invloed van autoritarisme en etnocentrisme op de afwijzing van de Islam.

Regressieanalyse (eenzijdige toets), de weergegeven verbanden zijn *Bèta's*, $R^2 = 0,556$, $N = 257$, ** $p < 0,01$

Figuur 5 toont dat het eerder gevonden directe verband tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam volledig wegvalt zodra dit wordt gecontroleerd voor de invloed van etnocentrisme. Etnocentrisme heeft op zijn beurt een zeer sterk verband met de afwijzing van de Islam. Etnocentrisme vormt daarmee zoals verwacht een zeer belangrijke verklaring voor de afwijzing van de Islam in Nederland. Gezien het sterke verband tussen autoritarisme en etnocentrisme enerzijds en tussen etnocentrisme en de afwijzing van de Islam anderzijds kunnen de hypothesen 1a en 1b beide worden bevestigd. Een autoritaire waardeoriëntatie houdt inderdaad verband met etnocentrisme, wat op zijn beurt leidt tot een afwijzing van de Islam.

Figuur 6. Regressieanalyse van de invloed van posttraditionalisme en etnocentrisme op de afwijzing van de Islam.

Regressieanalyse (eenzijdige toets), de weergegeven verbanden zijn *Bèta's*, $R^2 = 0,553$, $N = 257$, ** $p < 0,01$

Uit figuur 6 blijkt dat posttraditionalisme een negatief verband heeft met etnocentrisme. Het eerder gevonden negatieve verband tussen posttraditionalisme en de afwijzing van de Islam blijkt ook hier volledig weg te vallen zodra etnocentrisme wordt opgenomen in de analyse. Mensen die de posttraditionele waarden van individuele vrijheid onderschrijven, zijn dus minder geneigd om etnocentrische vooroordelen te hebben ten aanzien van minderheden, waardoor ze ook minder geneigd zijn de Islam af te wijzen. Daarmee worden ook de hypothesen 2a en 2b bevestigd.

6.2 Tolerantie en Islam

Uit de voorafgaande analyse is gebleken dat etnocentrisme een zeer grote invloed heeft op de afwijzing van de Islam. Het vormt de schakel tussen autoritarisme en de afwijzing van de Islam enerzijds en posttraditionalisme en de acceptatie van de Islam

anderzijds. Autoritarisme leidt tot een afwijzing van de Islam omdat autoritarisme samengaat met ethnocentrisme. Posttraditionalisme leidt tot een acceptatie van de Islam doordat het posttraditionalisme niet gepaard gaat met ethnocentrisme. Deze resultaten vormen een bevestiging van de twee belangrijkste onderzoekstradities op het terrein van autoritarisme en posttraditionalisme.

Ethnocentrisme hoeft echter niet de enige verklaring te vormen voor een afwijzing van de Islam. Binnen dit onderzoek wordt naast ethnocentrisme, intolerantie ten opzichte van orthodoxie onderscheiden als een mogelijk tweede verklaring voor het afwijzen van de Islam. Waar ethnocentrisme als verklaring voor de afwijzing van de Islam gericht is op de etnische achtergrond van de mensen die deze religie belijden, erkent de zogenaamde intolerantie ten opzichte van orthodoxie verklaring dat we hier niet enkel met vooroordelen te maken hebben tegen andere etnische groepen maar ook met een religie. Een afkeer van religieuze orthodoxie kan op zich ook een reden zijn om de Islam af te wijzen. Deze verklaring is zodoende specifiek voor een sterk gesecculariseerde samenleving zoals Nederland. Daarom zal alleen onder niet-religieuze respondenten een positief verband bestaan tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en de afwijzing van de Islam, terwijl een soortgelijk verband niet gevonden kan worden onder religieuze respondenten (*hypothese 3*). De resultaten van de analyse zijn weergegeven in tabel B1.

Tabel B1: Nulde ordecorrelaties tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en afwijzing van de Islam onder niet-religieuze en religieuze respondenten.

<i>Schaal</i>	Afwijzing Islam	N
Intolerantie t.o.v. orthodoxie	0,141*	257
Intolerantie t.o.v. orthodoxie, niet-religieuze respondenten	0,275**	149
Intolerantie t.o.v. orthodoxie, religieuze respondenten	-0,035	104

Pearson's Correlation (eenzijdige toets),

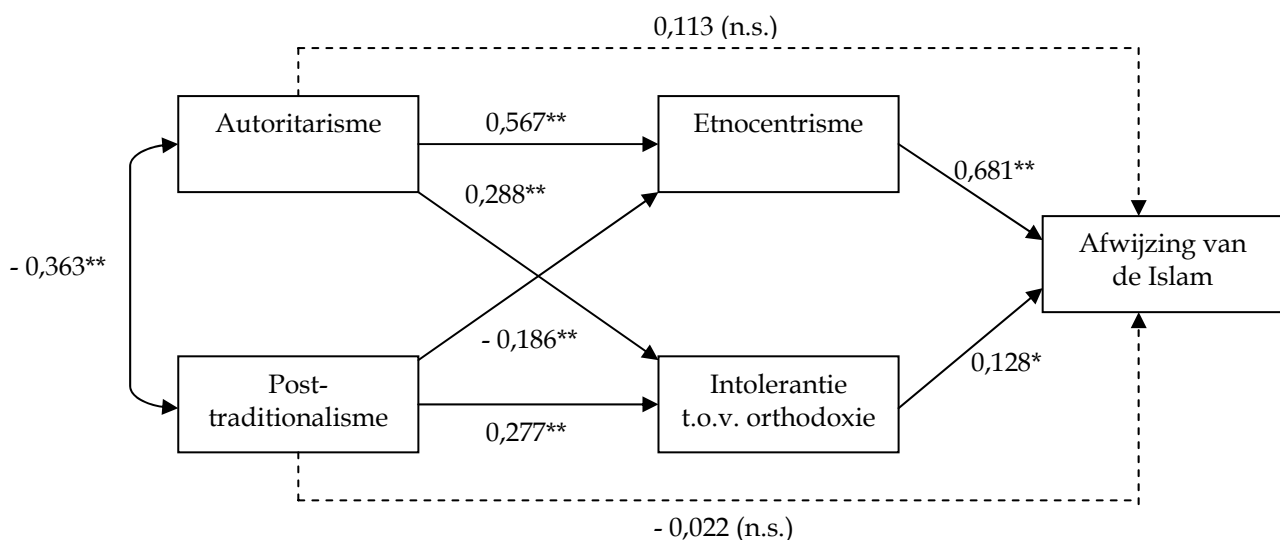
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Uit tabel B1 valt op te maken dat er een zwak verband bestaat tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en de afwijzing van de Islam. Het verband tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en de afwijzing van de Islam blijkt echter veel sterker te zijn bij mensen zonder een religieuze achtergrond dan het originele verband dat is berekend voor de gehele onderzoeksgroep. Dit betekent dat een afwijzing van religieuze orthodoxie leidt tot een afwijzing van de Islam onder mensen die niet geloven in het Christendom. Voor de groep religieuze respondenten geldt daarentegen dat intolerantie ten opzichte van orthodoxie helemaal geen verband houdt met een afwijzing van de Islam ($p > 0,05$). Dit geeft aan dat de mate waarin religieuze mensen orthodoxie acceptabel vinden totaal niet van invloed is op de waardering van de Islamitische religie. De algemene conclusie luidt dat de acceptatie van orthodoxie alleen voor niet-religieuze mensen invloed heeft op de acceptatie van de Islam omdat het hier een uiting van tolerantie betreft, voor religieuze mensen is een acceptatie van orthodoxie niet per definitie een uiting van tolerantie waardoor dit logischerwijs ook niets zegt over de manier waarop deze mensen de Islam waarderen.

6.3 Posttraditionalisme versus religieuze orthodoxie

In de vorige analyse is gebleken dat voor niet-religieuze mensen geldt dat intolerantie ten opzichte van orthodoxie leidt tot een afwijzing van de Islam. De resterende vraag is dan of posttraditionalisme niet alsnog kan leiden tot een afwijzing van de Islam omdat deze waardeoriëntatie verband houdt met een intolerante houding ten opzichte van orthodoxie. Hiertoe voeren we een regressieanalyse¹⁴ uit van het bij de hypothesen geschetste padmodel. Gegeven de bevinding dat een acceptatie van religieuze orthodoxie alleen invloed heeft op de afwijzing van de Islam onder niet-religieuze mensen zal deze regressieanalyse worden opgesplitst naar de religieuze achtergrond van de respondenten. We krijgen dan twee regressieanalyses, één voor de niet-religieuze respondenten en één voor de religieuze (Christelijke) respondenten. Als we deze twee afzonderlijke regressieanalyses met elkaar vergelijken mogen we, gezien de eerdere constatering, verwachten dat onder de niet-religieuze respondenten twee verklaringen aanwezig zijn voor de afwijzing van de Islam. Naast ethnocentrisme zal tolerantie ten opzichte van orthodoxie voor deze groep dus wèl een rol spelen.

Figuur 7. De invloed van autoritarisme, posttraditionalisme, ethnocentrisme en intolerantie ten opzichte van orthodoxie op de afwijzing van de Islam onder niet-religieuzen.

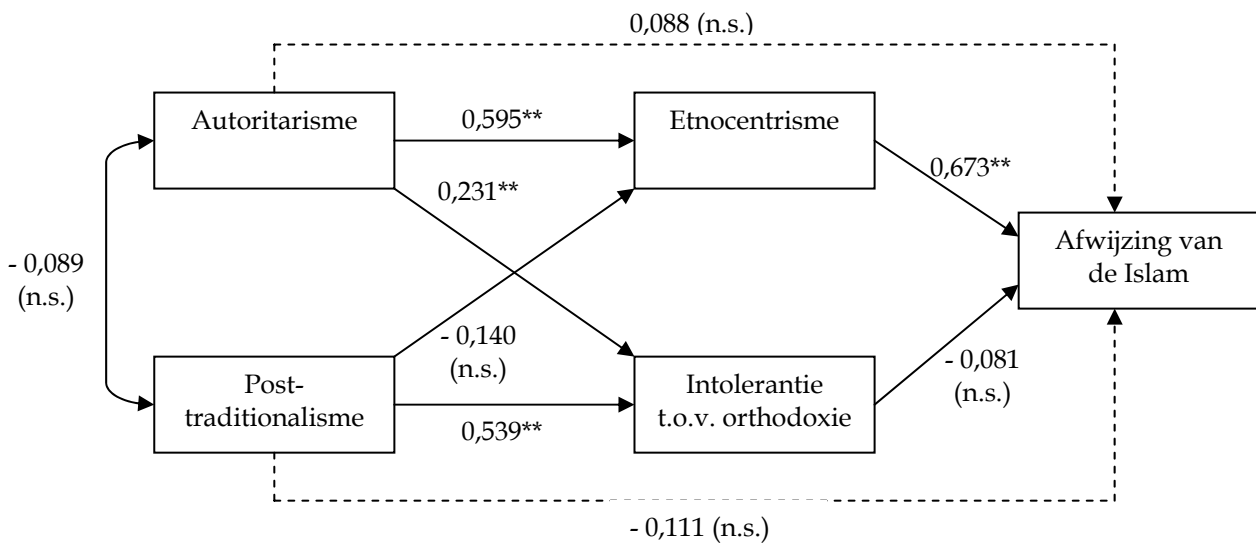
Regressieanalyse (eenzijdige toets), de weergegeven verbanden zijn *Bèta's*, $N=149$, $R^2=0,62$, ** $p<0,01$, * $p<0,05$

Leidt posttraditionalisme als gevolg van een intolerante houding ten opzichte van orthodoxie ook tot een afwijzing van de Islam? De hypothesen veronderstellen dat dit inderdaad het geval is voor niet-religieuze mensen. Posttraditionalisme houdt verband met een intolerante houding ten opzichte van religieus orthodoxe waarden (*hypothese 4a*) en deze intolerantie ten opzichte van orthodoxie leidt onder niet-religieuze mensen tot een afwijzing van de Islam (*hypothese 4b*). Uit figuur 7 kan worden opgemaakt dat het verband tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en de afwijzing van de Islam niet wegvalt op het moment dat deze gecontroleerd wordt voor de andere variabelen binnen het model. Intolerantie ten opzichte van orthodoxie blijft een significante invloed uitoefenen op de afwijzing van de Islam

($p < 0,05$, eenzijdige toets). Voor niet-religieuze mensen geldt dus dat er een relatie bestaat tussen intolerantie ten opzichte van orthodoxie en de afwijzing van de Islam.

Uit figuur 7 kan eveneens worden opgemaakt dat intolerantie ten opzichte van orthodoxie op zijn beurt wordt veroorzaakt door zowel een autoritaire als een posttraditionele houding. Posttraditionalisme leidt dan indirect, via een intolerante houding ten aanzien van religieuze orthodoxie, tot een afwijzing van de Islam. In tegenstelling tot theorieën, zoals die van Inglehart, die posttraditionele samenlevingen beschouwen als platformen voor een waardering van culturele verschillen, tonen deze resultaten dat niet alle culturele uitingen zondermeer worden geaccepteerd. De waardering van verschillende culturen in posttraditionele samenlevingen is selectief. Posttraditionalisme gaat tegelijkertijd gepaard met een afwijzing van orthodoxe culturen. Al met al blijkt uit deze resultaten dat een intolerante houding ten opzichte van orthodoxie een tweede autonome verklaring vormt voor de afwijzing van de Islam. Een negatieve waardering van religieus orthodoxe waarden zorgt zo deels voor een grotere afwijzing van de Islam in Nederland.

Figuur 8. De invloed van autoritarisme, posttraditionalisme, etnocentrisme en intolerantie ten opzichte van orthodoxie op de afwijzing van de Islam onder religieuzen.

Regressieanalyse (eenzijdige toets), de weergegeven verbanden zijn β 's, $N=104$, $R^2=0,57$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

In figuur 8 staan de resultaten van de regressieanalyse weergegeven voor de respondenten die hebben aangegeven dat zij de Christelijke religie aanhangen. Uit figuur 8 kan worden opgemaakt dat de verbanden, weergegeven in het bovenste pad, nagenoeg even sterk zijn als in de voorgaande analyse. Autoritarisme vertoont wederom een sterk verband met etnocentrisme, dat op zijn beurt een sterke invloed uitoefent op de afwijzing van de Islam. Voor beide groepen – niet-religieuzen en religieuzen – geldt dat etnocentrisme in gelijke mate zorgt voor een afwijzing van de Islam onder mensen die autoritaire waarden aanhangen. Op dit punt verschillen gelovigen dan ook niet van de niet-gelovigen. Echter, als we kijken naar het onderste pad binnen het model blijken er wel grote verschillen te ontstaan. Zoals ook al naar voren kwam bij de directe verbanden blijkt intolerantie ten opzichte van religieuze

orthodoxie onder de religieuze respondenten helemaal geen invloed te hebben op de afwijzing van de Islam ($p > 0,05$). Waar een negatieve waardering van religieuze orthodoxie onder niet-religieuze mensen leidt tot een afwijzing van de Islam, kan dit verband niet worden waargenomen voor religieuze mensen.

6.4 Samenvattend: wat gebeurt er als religie wegvault?

Sociaal-wetenschappelijke theorieën ten aanzien van het wegvallen van religie en tradities hebben lange tijd gesteld dat deze verschuiving in de richting van een posttraditioneel tijdperk zal leiden tot de opkomst van samenlevingen waarin culturele verschillen niet langer als problematisch worden ervaren. Met het verdwijnen van religie als struikelblok voor de acceptatie van alles wat niet binnen 'God's wil' past, zal de tolerantie ten aanzien van verschillende culturen toenemen, zo luidt het devies. Een dergelijke samenleving waarin dit prominent waarneembaar zou moeten zijn is Nederland. Nederland is immers het schoolvoorbeeld van een samenleving waarin religie haar greep op de inwoners heeft verloren en dit heeft in deze samenleving inderdaad geleid tot een grotere tolerantie ten aanzien van achtergestelde groepen, zoals vrouwen en homoseksuelen.

Deze tolerante houding gaat echter niet op voor alle culturen. In Nederland is de Islam de laatste jaren steeds meer onder druk komen te staan. In dit onderzoek worden twee verschillende verklaringen geboden voor deze problematisering van de Islam. In de eerste plaats geven de resultaten weer dat ethnocentrisme een zeer belangrijke verklaringsbron vormt voor de afwijzing van de Islam. Ethnocentrisme is hierbij typisch voor mensen die autoritaire waarden onderschrijven, terwijl mensen die posttraditionele waarden onderschrijven zich tegen dit soort vooroordelen ten aanzien van minderheden verzetten.

In de tweede plaats tonen de resultaten aan dat een intolerante houding ten aanzien van religieuze orthodoxie gepaard gaat met een afwijzing van de Islam. Deze intolerante houding ten opzichte van orthodoxie wordt veroorzaakt door zowel autoritarisme als posttraditionalisme waardoor ook deze laatste, zij het indirect, bijdraagt aan een afwijzende houding ten aanzien van de Islam in Nederland. Intolerantie ten aanzien van orthodoxie is specifiek voor de gesecculariseerde samenleving en vormt zodoende logischerwijs alleen een verklaring voor het afwijzen van de Islam onder mensen die niet-religieus zijn. Dit onderzoek toont daarmee aan dat het verdwijnen van religie niet enkel leidt tot een toenemende waardering voor culturele verschillen, maar dat dit tevens gepaard gaat met een afwijzing van orthodoxe culturen.

7. Conclusie en discussie

Hoe kunnen negatieve houdingen van de Nederlandse bevolking ten aanzien van de Islamitische religie worden verklaard? Als men deze vraag aan een willekeurige socioloog zou stellen, dan zal het antwoord veelal luiden dat ethnocentrisme tezamen met autoritaire persoonlijkheidskenmerken ervoor zorgen dat mensen de Islam afwijzen. Hoewel deze bewering op zichzelf niet verkeerd is, ethnocentrisme en

autoritarisme zijn sterk met elkaar verbonden en zorgen inderdaad voor een afwijzing van de Islam, is het onwaarschijnlijk dat het extreme karakter van het debat rondom de Islam zoals dat zich in Nederland voordoet kan worden toegeschreven aan ethnocentrische vooroordelen. Nederland staat immers te boek als één van de meest tolerante samenlevingen ter wereld.

Dit onderzoek toont aan dat mede het tolerante karakter van de Nederlandse samenleving juist de veroorzaker is van de problemen met de Islam. Als gevolg van de secularisering zijn Nederlanders de meest vooruitstrevende denkers ter wereld. Deze vooruitstrevendheid is met name waarneembaar ten aanzien van de emancipatie van de vrouw en homoseksuelen. Sociologen hebben hieruit veelal geconcludeerd dat deze posttraditionele houding leidt tot een cultuur waarin alles is toegestaan. Zo stelden de Nederlandse sociologen Ester, Halman en De Moor dat, 'in the Netherlands the highest value seems to be to let everyone do what he likes' (Ester et al., 1993: 58). Uit dit onderzoek blijkt dat deze conclusie onvolledig is: tolerantie kan niet worden gelijkgesteld aan onverschilligheid. Hoewel Nederland een tolerant land is, heeft de toegenomen vrijheid voor het individu niet geleid tot meer pluriformiteit (Duyvendak, 2004; Houtman 2008). In plaats daarvan genereert de posttraditionele tolerantie zijn eigen uitsluiting van mensen die het niet eens zijn met de moreel progressieve waarden.

Zo blijkt uit een onderzoek van De Koster en Houtman dat extreemrechtse denkbeelden in de Nederlandse samenleving niet worden gerespecteerd, waardoor mensen met extreemrechtse denkbeelden zichzelf gedwongen voelen hun toevlucht te zoeken op het internet (De Koster en Houtman, 2006). Dit onderzoek toont daarbij tevens aan dat eenzelfde tendens is waar te nemen ten aanzien van religieuze orthodoxie. Mensen die zelf geen religieuze waarden onderschrijven, maar in plaats daarvan individuele vrijheid hoog waarderen, hebben weinig begrip voor andere mensen die op basis van hun religieuze overtuigingen vinden dat de vrijheid van het individu moet worden ingeperkt. Deze intolerante houding ten aanzien van religieus orthodoxe waarden, oftewel intolerantie ten aanzien van religieuze intolerantie, blijkt binnen Nederland te leiden tot een afwijzing van de Islam.

Posttraditionalisme leidt dan op paradoxale wijze tot enerzijds een grote mate van acceptatie ten aanzien van verschillende culturen en religies en anderzijds tegelijkertijd tot een uitsluiting van culturen en religies die de vrijheid van het individu ondermijnen. De posttraditionele tolerantie is begrensd en slaat om in intolerantie op het moment dat de vrijheidsrechten in gevaar dreigen te komen. Nederland neemt op dit punt een bijzondere positie in binnen Europa omdat Nederland, tezamen met de Scandinavische landen, één van de meest geseclariseerde landen ter wereld is. Het is zeer goed mogelijk dat de harde toon van het Islamdebat hier het directe gevolg is van het wegvallen van de Christelijke religie. Verder onderzoek zal echter moeten uitwijzen of Nederland het enige land is waar een intolerante houding ten opzichte van orthodoxie leidt tot een afwijzende houding ten aanzien van de Islam en of vergelijkbare tendensen ook te vinden zijn in andere Europese landen. Alleen dan kunnen zinnige uitspraken worden gedaan over de gevolgen van het wegvallen van religie.

¹ In hun artikel getiteld *De moeizame acceptatie van Moslims in Nederland* tonen Sniderman et al. aan dat dit cultuurconflict niet denkbeeldig is. De waarden die Moslims onderschrijven, zijn veelal in strijd met de waarden die Nederlanders onderschrijven en die deel uitmaken van de Westerse democratie zoals we die in Nederland kennen. Hierbij gaat het vooral om waarden als tolerantie, vrijheid en gelijkheid. Marokkanen en Turken blijken andere waarden te onderschrijven met betrekking tot de opvoeding van kinderen en de plaats van vrouwen in de samenleving. Waar Nederlanders veelal pleiten voor een vrije opvoeding van kinderen en voor de gelijkheid van de vrouw binnen het huwelijk, blijken mensen van Marokkaanse en Turkse afkomst voor een strengere opvoeding van kinderen te zijn en voor een meer ondergeschikte rol voor de vrouw binnen het huwelijk (Sniderman et al., 2003).

² Sniderman et al. tonen aan dat ook hoog opgeleide mensen die geen vooroordelen hebben ten aanzien van andere culturen, voorstander zijn van een streng immigratiebeleid. Dit komt doordat zij een cultuurconflict ervaren met moslims. 'Zij hanteren een strikt criterium van persoonlijke vrijheid en gelijkheid en wijzen daarom groepen af die in dit opzicht van andere waarden en criteria uitgaan' (Sniderman et al., 2003: 214).

³ Inglehart spreekt in zijn werk over postmaterialisme in plaats van posttraditionalisme maar bedoelt hiermee ongeveer hetzelfde.

⁴ Akbar spreekt in zijn werk van postmodernisme in plaats van posttraditionalisme maar bedoelt hiermee hetzelfde.

⁵ Ferrar duidt deze vorm van tolerantie, waarbij mensen vinden dat opvattingen die verschillen van het eigen waardepatroon toch geaccepteerd moeten worden, aan met het begrip *Ethical Toleration*. In het geval waarbij sprake is van mensen die bepaalde opvattingen zelf zijn toegedaan en daarom vinden dat deze geaccepteerd moeten worden is volgens deze auteur geen sprake van tolerantie maar *Positive Prejudice*.

⁶ Het belangrijkste forum hierbinnen was het forum Standpunt.nl van radio 1. Dit is een forum waar mensen dagelijks hun mening kunnen geven over politieke en maatschappelijke kwesties. Daarnaast hebben we de enquête geplaatst op: FOK, Hadrian Forum, 4free en Forum Freakz.

⁷ In werkelijkheid hadden 258 mensen de enquête ingevuld, één respondent had echter aangegeven Islamitisch te zijn en deze is verwijderd.

⁸ In een onderzoek van Best et al. (2001), naar de representativiteit van internetenquêtes, is een internetenquête vergeleken met een telefonische enquête. Uit dit onderzoek bleek dat een telefonische enquête geen andere resultaten voortbracht dan het internet enquête.

⁹ De originele schaal zoals gebruikt door De Koster en Van der Waal bestond uit twaalf Likert-items. Echter, na een eerste analyse van de data is ervoor gekozen drie van de items buiten beschouwing te laten. Dit betreft in de eerste plaats twee items die betrekking hebben op het aanhouden van verschillende standaarden ten aanzien van de opvoeding en opleiding van jongens en meisjes. De stellingen hierbij waren: 'voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen' en 'jongens kun je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes'. Deze twee items bleken niet goed samen te hangen met de andere items. In de tweede plaats is een item dat betrekking heeft op het aanmoedigen van gebruik van anticonceptiemiddelen buiten beschouwing gelaten. De stelling hierbij was: 'Om de bevolkingstoename onder controle te houden, moet het gebruik van anticonceptiemiddelen sterk worden aangemoedigd.' Dit item bleek nauwelijks verband te houden met de andere items.

¹⁰ Etnocentrisme is eigenlijk een combinatie van een negatieve waardering van outgroups tezamen met een positieve waardering van de ingroup. Om deze reden bestaat de etnocentrisme schaal zoals

gehanteerd door Eisinga en Scheepers uit twee componenten. Een afzonderlijke schaal bestaande uit twaalf Likert-items die een negatieve attitude tegenover outgroups meten en een afzonderlijke schaal bestaande uit tien Likert-items die een positieve houding tegenover de ingroup meten (Eisinga en Scheepers, 1989). Binnen dit onderzoek is, met name om de leesbaarheid te bevorderen, alleen gebruik gemaakt van de schaal die een negatieve attitude ten opzichte van outgroups meet. Daarbij is de correlatie tussen beide schalen zo hoog dat ze als onderling uitwisselbaar kunnen worden beschouwd ($r=0,481$, $N=257$, $p<0,0001$).

¹¹ De originele schaal gecreëerd door Eisinga en Scheepers bestond uit twaalf items. Er is echter voor gekozen om het laatste item, 'als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen' buiten beschouwing te laten. Dit item produceerde een eigen factor wat erop duidt dat we hier te maken hebben met een speciale kwestie. Ook op theoretische gronden kan men stellen dat dit een historische kwestie betreft die binnen het huidige debat rondom etniciteit geen rol speelt.

¹² De respondent die heeft aangegeven Islamitisch te zijn is in geen enkele analyse opgenomen. De respondenten in de categorie 'anders' geloofden onder andere in het Boeddhisme en Hindoeïsme. Zij zijn niet opgenomen in de analyses waarbij rekening werd gehouden met de religieuze achtergrond van de respondenten.

¹³ Naast de hier genoemde variabelen die direct gebruikt zijn binnen dit onderzoek, hebben wij nog een aantal additionele variabelen gemeten, te weten leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en stemvoorkeur.

¹⁴ Bij een regressieanalyse wordt de invloed van elke afzonderlijke variabele – autoritarisme, posttraditionalisme, ethnocentrisme en intolerantie ten opzichte van orthodoxie – op de afwijzing van de Islam vastgesteld bij constanthouding van de invloed die uitgaat van de andere variabelen.

¹⁵ In dit onderzoek is naar voren gekomen dat het belangrijk kan zijn om in sociologisch onderzoek een onderscheid te maken tussen religieuze en niet-religieuze respondenten, in dit geval ging het om een verschillende waardering van moreel orthodoxe waarden die leiden tot een verschillende waardering van de Islam. De resultaten van dit onderzoek tonen echter nog een tweede reden om religieuze en niet-religieuze respondenten binnen sociaal-wetenschappelijk onderzoek te onderscheiden. Deze heeft betrekking op het sterke verband dat doorgaans in sociaal-wetenschappelijke onderzoeken wordt gevonden tussen autoritarisme en posttraditionalisme. Deze twee waardeoriëntaties worden in de meeste onderzoeken beschouwd als twee uiteinden van dezelfde schaal.

De Koster en Van der Waal hebben een aantal jaar geleden echter gepleit voor een onderscheid tussen autoritarisme en posttraditionalisme omdat de correlatie die doorgaans tussen beiden gevonden wordt primair te danken is aan het sterke verband tussen het niet-autoritaire deel van de autoritarisme schaal en de posttraditionele kant van de posttraditionalisme schaal. Dit omdat mensen die de posttraditionele waarden van individuele vrijheid onderschrijven zowel een autoritaire nadruk op sociale orde als een moreel traditionele beperking van de individuele vrijheid afwijzen. Zij hebben hierbij aangetoond dat er geen verband bestaat tussen autoritarisme en de traditionele kant van de posttraditionalisme schaal. De verklaring die zij hiervoor bieden heeft betrekking op de legitimering van de vrijheidsbeperkingen. Traditionalisme komt hierbij voort uit een religieus orthodoxe houding, waar dit niet het geval is voor autoritarisme. Deze waardeoriëntatie komt voort uit dwang. Waar autoritaire mensen geen echte legitimering geven voor hun gedrag, doen traditionele mensen dit wel door te verwijzen naar een religieuze traditie (De Koster en Van der Waal, 2006).

Binnen dit onderzoek is ook het verband tussen autoritarisme en posttraditionalisme gemeten, maar hierbij uitgesplitst naar de religieuze achtergrond van de respondenten. Uit de resultaten van dit onderzoek, zoals weergegeven in tabel B2, is ook op te maken dat autoritarisme en posttraditionalisme sterk verband houden. Dit verband is echter aanzienlijk sterker gemeten onder de groep niet-religieuze respondenten, terwijl het verband tussen autoritarisme en posttraditionalisme volledig ontbreekt onder de groep religieuze respondenten.

Tabel B2: Nulde ordecorrelaties tussen autoritarisme en posttraditionalisme.

<i>Schaal</i>	Posttraditionalisme	<i>N</i>
Autoritarisme	- 0,236**	257
Autoritarisme, religieuze respondenten	- 0,089	104
Autoritarisme, niet-religieuze respondenten	- 0,363**	149

Pearson's Correlation (tweezijdige toets),

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Dit onderzoek toont daarmee aan dat onderzoeken die in de toekomst geïnteresseerd zijn in het verband tussen autoritarisme en posttraditionalisme duidelijk rekening moeten houden met de religieuze achtergrond van hun respondenten. Hiermee valt ook het door De Koster en Van der Waal geconstateerde verschil, tussen het verband van de verschillende uiteinden van beide dimensies, weg. Dat wil zeggen dat voor niet-religieuze mensen geldt dat als zij posttraditioneel zijn, zij niet-autoritair zijn. Zijn ze echter traditioneel, dan zijn ze ook autoritair. Verder onderzoek is noodzakelijk om uit te wijzen wat deze bevindingen betekenen.

Literatuurlijst

- Arentsen, M. en W. Trommel (2005), *Moderniteit en Overheidsbeleid: Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken*, Bussum: Coutinho.
- Achterberg, P., (2006), *Considering Cultural Conflict: Class Politics and Cultural Politics in Western Societies*, Maastricht: Shaker.
- Achterberg, P., Aupers, S., & Houtman, D. (2006) *Contesting Individual Liberty; Moral Traditionalism and Authoritarianism in the Netherlands* (Paper gepresenteerd bij: Changing Cultures, European Perspectives, ESA Research Network Sociology of Culture, Ghent, België).
- Achterberg, P. en D. Houtman, (2003), 'Het spook van de rechtse arbeidersklasse: Een culturele verklaring voor "tegennatuurlijk" stemgedrag', *Sociologische Gids* 50 (1): 8-26.
- Adorno, T.W., E.F. Brunswik, D.J. Levinson en R.N. Sandford, (1950), *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Row.
- Ahmed, A.S., (1991), 'Postmodernist Perceptions of Islam: Observing the Observer', *Asian Survey* 31 (3): 213-231.
- Andeweg, R.B en G.A. Irwin, (2002), *Governance en politics of the Netherlands*, Palgrave, Macmillan.
- Aupers, S. en D. Houtman, (2006), 'Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality', *Journal of Contemporary Religion* 21 (2): 201-222.
- Best, A.J., B. Krueger en C. Hubbard, (2001), 'An Assessment of the Generalizability of Internet Surveys', *Social Science Computer Review* 19 (2): 131-145.
- Bijsmans, P., (2002), 'Tijd van verandering en continuïteit: Polarisatie in de Nederlandse politiek', in: *Nederlanders en hun gezagsdragers: Politieke cultuur in Nederland 1950 - 1990*, *Leidschrift* 17 (2): 8-32.
- Bobo, L. en F. Licari, (1989), 'Education and Political Tolerance: Testing the Effects of Cognitive Sophistication and Target Group Affect', *Public Opinion Quarterly* 53 (2): 285-308.
- Dekker, H., (2002), 'De stabiliteit van de politiek in Nederland verklaard 1950-1990', *Leidschrift* 17 (2): 79-91.
- De Koster, W. en D. Houtman, (2006), 'Toevluchtsoord voor een bedreigde soort: over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten', *Sociologie* 3 (2): 232-248.
- De Koster, W. de en J. van der Waal, (2007), 'Cultural Value Orientations and Christian Religiosity: On Moral Traditionalism, Authoritarianism, and their Implications for Voting Behavior', *International Political Science Review* 28 (4): 251-267.
- Duyvendak, J.W., (2004), *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie: Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*, Amsterdam: Vossiuspers.
- Duyvendak, J.W., (2004), 'De individualisering van de samenleving en de toekomst van de sociologie', *Sociologische Gids* 51 (4): 495-501.
- Duyvendak, J.W., (2006), *De staat en de straat: Beleid, wetenschap en de multiculturele samenleving*, Amsterdam: Boom.

- Elchardus, M., (2002), 'Onderwijs in de symbolische samenleving: Zijn individualisme en meritocratie nog zinvol?', *Sociologische Gids* 49 (3): 259-274.
- Eisinga, R. en P. Scheepers, (1989), *Ethnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische verkenningen*, Nijmegen: ITS.
- ENAR, European Network Against Racism, (2006), *Shadow report 2006: Racism in the Netherlands*, Brussel.
- Entzinger, H., (2003), 'The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands', in: C. Joppke en E. Morawska (eds.), *Toward Assimilation and Citizenship*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ester, P., L. Halman en R. de Moor, (1993), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg: University Press.
- Ferrer, J., (1976), 'The Dimensions of Tolerance', *Pacific Sociological Review* 19 (1): 63-79.
- Feteke, L., (2004), 'Anti-Muslim racism and the European security state', *Race & Class* 46 (1): 3-29.
- Fox, J., (2001), 'Two Civilisations and Ethnic Conflict: Islam and the West', *Journal of Peace Research* 38 (4): 459-472.
- Galeotti, A., (2002), *Toleration as Recognition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Galston, W., (1995), 'Two Concepts of Liberalism', *Ethics* 105 (3): 516-534.
- Ghorashi, H., (2003), 'Ayaan Hirsi Ali: Daring or Dogmatic? Debates on Multiculturalism and Emancipation in the Netherlands', *Focaal: European Journal of Anthropology* 42: 163-73.
- Gibbs, S., (2005), 'Islam and Islamic Extremism: An Existential Analysis', *Journal of Humanistic Psychology* 45 (2): 156-203.
- Glazer, N., (1997), *We Are All Multiculturalists Now*, Cambridge, Mass: University Press.
- Halman, L., R. Luijkx en M. van Zundert, (2005), *Atlas of European values*, Leiden: Brill.
- Heijmans, T., (2003), *Allochtonië, Migranten in Nederland*, Meulenhof, de Volkskrant.
- Henderson, E.A., (1997), 'Culture or Contiguity: Ethnic Conflict, the Similarity of States, and the Onset of War, 1820-1989', *The Journal of Conflict Resolution* 41 5: 649-668.
- Houtman, D., (2001), 'Class, Culture, and Conservatism: Reassessing Education as a Variable in Political Sociology', in: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, pp. 161-95.
- Houtman, D. en P. Mascini, (2002), 'Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (3): 455-473.
- Houtman, D., (2003), *Class and Politics in Contemporary Social Science: "Marxism Lite" and Its Blind Spot for Culture*, New York: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D. en P. Achterberg, (2006), *Onderscheiden of niet onderscheiden? De Koster en Van der Waal over moreel conservatisme en autoritarisme* (https://ep.eur.nl/bitstream/1765/8081/1/OnderscheidenKosterVanderW_Houtman.pdf; ongepubliceerd paper)

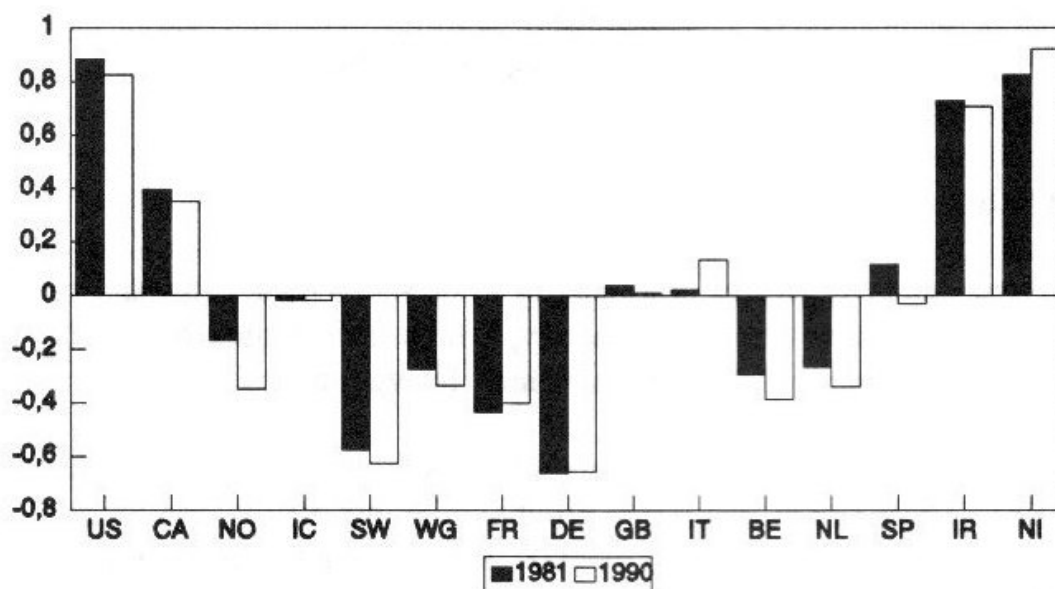
- Houtman, D., P. Achterberg en J.W. Duyvendak, (2007), 'De verhitte politieke cultuur van een ontzuilde samenleving', (nog te publiceren) in: Bart Snels and Noortje Thijssen (eds), *De constitutie onder vuur: Nederland in een tijdperk van hete politiek*.
- Houtman, D., (2008), *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenteen*, Amsterdam: Pallas Publications.
- Inglehart, R., (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Countries*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Joppke, C., (2004), 'The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy', *The British Journal of Sociology* 55 (2): 237-257.
- Kofman, E., (2005), 'Citizenship, Migration and the Reassertion of National Identity', *Citizenship Studies* 9 (5), 453-67.
- Korteweg, A., (2005), 'De moord op Theo van Gogh: Gender, religie en de strijd over de integratie van migranten in Nederland', *Migrantenstudies* 21 (4): 205-223.
- Kundnani, A., (2007), 'Integrationism: the politics of anti-Muslim racism', *Race & Class* 48 4: 24-44.
- LECD, Landelijk Expertisecentrum Discriminatie, (2005), *Cijfers in beeld: discriminatiecijfers 2004*, Amsterdam: OM.
- Lipset, S.M., (1959), 'Democracy and Working-Class Authoritarianism', *American Sociological Review* 24 (4): 482-502.
- Marwick, A., (1998), *The Sixties; Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958-c. 1974*, New York: Oxford University Press.
- McDill, E.L., (1961), 'Anomie, Authoritarianism, Prejudice, and Socioeconomic Status: An Attempt at Clarification', *Social Forces* 39 (3): 239-45.
- Middendorp, C.P., (1991), *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered (1970-1985)*, Assen: Van Gorcum.
- Nieuwbeerta, P., (1995), *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries, 1945-1990*, Amsterdam: Thesis Publishers.
- Poynting, S. en V. Mason, (2007), 'The resistible rise of Islamophobia: Anti-Muslim Racism in the UK and Australia before 11 September 2001', *Journal of Sociology* 43 (1): 61-86.
- Prins, B., (2005), *Voorbij de Onschuld. Het Debat over de Multiculturele Samenleving*, Amsterdam: Van Gennep.
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer, (1999), 'The Politics of Recognizing Religious Diversity in Europe', *Netherlands Journal of Social Sciences* 35 (1): 53-67.
- Roberts, A.H. en M. Rokeach, (1956), 'Anomie, Authoritarianism, and Prejudice: A Replication', *American Journal of Sociology* 61 (4): 355-8.
- Roszak, T., (1969), *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*, New York: Doubleday.
- Scheepers, P., M. Gijsbers en M. Coenders, (2002), 'Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat', *European Sociological Review* 18 (1): 17-34.

- Schinkel, W., (2007), *Denken in een tijd van sociale hypochondrie: aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*, Kampen: Klement.
- SCP, Sociaal Cultureel Planbureau, (2004), *Moslim in Nederland. De publieke discussie over de islam in Nederland: Een analyse van artikelen in de Volkskrant 1998-2002*, Den Haag.
- Sniderman, P., L. Hagendoorn en M. Prior, (2003), 'De moeizame acceptatie van moslims in Nederland', *Mens & Maatschappij* 78 (3): 199-217.
- Sullivan, J., J. Piereson en G. Marcus, (1979), 'An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory increases, 1950s-1970s', *American Political Science Review* 73 (3): 781-794.
- Taylor, C., (1992), *Multiculturalism and 'The Politics of Recognition'*, Princeton: Princeton University Press.
- Veugelers, J., (2000), 'Right-Wing Extremism in Contemporary France: A "Silent Counterrevolution"?'', *The Sociological Quarterly* 41 (1): 19-40.
- Vliegthart, R. en C. Roggeband, (2007), 'Framing Immigration and Integration: Relationships between Media and Parliament in the Netherlands, 1995-2004', *International Communication Gazette* 69 (3): 295-319.
- Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen red, (1989), *Samenlevingen, een verkenning van het terrein van de sociologie*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Woerdman, E., (1999), *Politiek en politicologie*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wolters, W. en N. D. de Graaf, (2005), *Maatschappelijke problemen; Beschrijvingen en verklaringen*, Amsterdam: Boom.
- WRR, (2007), *identificatie met Nederland*, Amsterdam: University Press.
- Sleegers, F., (2007), 'Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit', in: WRR rapport, *In debat over Nederland*, Amsterdam: University Press.
- Zijderveld, A.C., (1970) *The Abstract Society; A Cultural Analysis of Our Time*, New York: Doubleday.
- Zijderveld, A.C., (2000), *The Institutional Imperative: The Interface of Institutions and Networks*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage 1

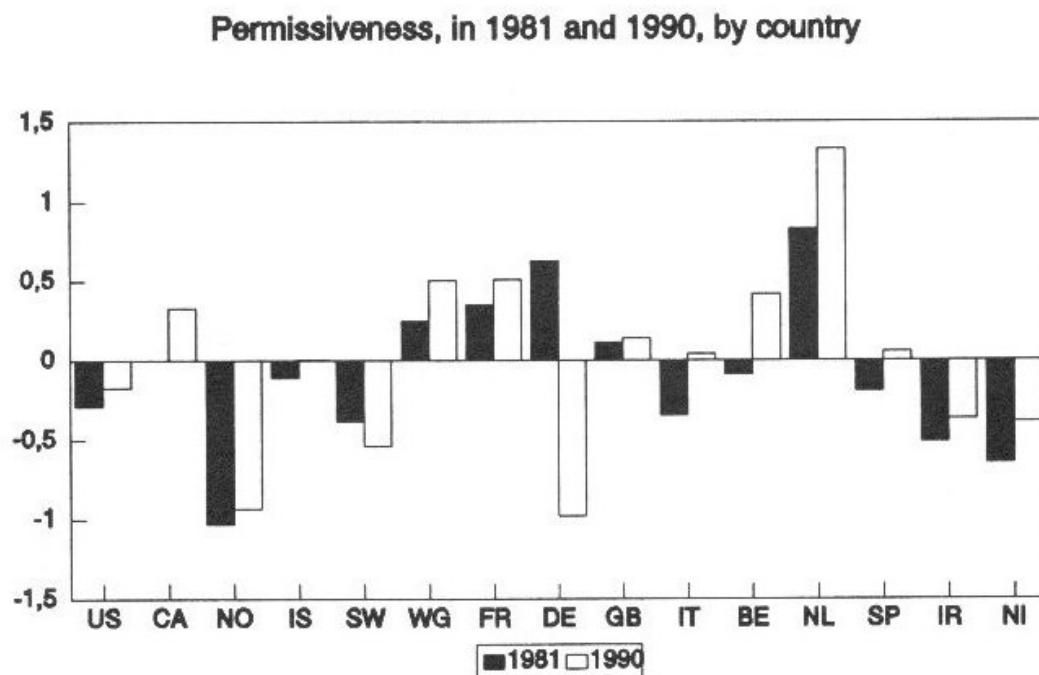
Figuur 1

Religious orthodoxy, in 1981 and 1990, by country

Bron ; Ester, P., L. Halman., R de Moor., (1993), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, pp. 48.

Figuur 2.

Bron ; Ester, P., L. Halman., R de Moor., (1993), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, pp. 57.

Figuur 3.

Table 4.3 Mean standardized scores on tolerance towards ethnic groups, deviant behaviour and political extremists, in 1981 and 1990 by country

	Tolerance towards ethnic groups		Tolerance towards deviant behaviour		Tolerance towards political extremists	
	1981	1990	1981	1990	1981	1990
United States	.068	.005	-.410	-.455	.048	-.057
Canada	.191	.160	-.154	-.195	.091	.066
Norway	.032	-.165	.180	.140	.241	.192
Iceland	.291	.113	.222	-.083	.182	-.025
Sweden	.196	.075	.245	.108	.231	.047
West Germany	-.300	-.165	-.141	-.129	-.480	-.678
France	.169	-.067	.427	.230	.398	.009
Denmark	.102	.023	.520	.337	.574	.538
Great Britain	-.108	-.059	-.103	-.114	.097	-.062
Italy	.137	-.191	-.068	-.277	-.247	-.085
Belgium	-.126	-.351	.316	.090	.241	-.187
Netherlands	-.145	.008	.223	.022	-.195	-.527
Spain	.218	.048	.114	.033	.089	.048
Ireland	.157	.191	.044	-.124	.229	.080
Northern Ireland	.009	.085	-.028	-.063	.065	-.076

Bron ; Ester, P., L. Halman., R de Moor., (1993), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, pp 257.

Figuur 4.

Table 4.1 Development in economic and cultural individualism, confidence in democratic and authoritative institutions, and tolerance towards ethnic groups, deviant behaviour, and political extremists (differences in mean scores 1990 - 1981) by country

Country	Individualism		Confidence		Tolerance		
	econo- mic	cultu- ral	demo- cratic	authori- tative	ethnic groups	deviant behav- iour	extre- mists
United States	.04	.19	-1.21	-1.00	-.06	-.05	-.11
Canada	.04	.20	-.21	-.45	-.03	-.04	-.03
Norway	-.12	.08	-.42	-.26	-.20	-.04	-.05
Iceland	.20	.22	.50	-	-.18	-.31	-.21
Sweden	.04	.09	-.03	-.20	-.12	-.14	-.18
West Germany	.15	.02	-.13	-.48	.14	.01	-.20
France	.23	-.11	.04	-.35	-.24	-.20	-.39
Denmark	.21	.37	-.28	-.24	-.08	-.18	-.04
Great Britain	.04	.10	-.16	-.65	.05	-.01	-.16
Italy	.59	.13	.01	-.46	-.33	-.21	.16
Belgium	.13	.15	-.38	-.34	-.23	-.23	-.43
Netherlands	.17	.07	-.14	-.90	.15	-.20	-.33
Spain	.11	.08	-.40	-.87	-.17	-.08	-.04
Ireland	.05	.01	-.38	-.79	.03	-.17	-.15
Northern Ireland	-.00	-.01	-.26	-.08	.07	-.04	-.14

Bron ; Ester, P., L. Halman., R de Moor., (1993), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, pp 76.

Bijlage 2. Technische details van de enquête

Steekproeftrekking

Deze enquête is gehouden onder de bezoekers van verschillende internet fora, die vrijwillig en volledig anoniem aan dit onderzoek deelnamen. Iedere respondent heeft dezelfde vragenlijst ingevuld. De vragenlijst is opgesteld met het lettertype Vallendar, met een blauwe letter voor de vragen en zwart voor de antwoorden, met een .14 lettergrootte. Er kon bij iedere vraag slechts één antwoord ingevuld worden. Na het invullen van de enquête, konden de respondenten door middel van de “versturen” knop hun antwoorden aan onze dataset toevoegen.

De Enquête;

Autoritarisme

Stelling 1; Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 2; De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 3; Jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden behoren zij daar overheen te groeien en zich aan de realiteit aan te passen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 4; Onze sociale problemen zouden grotendeels opgelost zijn als we op de een of andere manier de misdadige en asociale mensen uit de samenleving konden verwijderen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 5; Wat we nodig hebben zijn minder wetten en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 6; Van iemand met slechte manieren, gewoonten en opvoeding kan men nauwelijks verwachten dat hij goed om kan gaan met fatsoenlijke mensen.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 7; Gehoorzaamheid en respect voor autoriteit zijn de belangrijkste waarden die mensen hun kinderen moeten meegeven.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 8; Wat de jeugd nodig heeft is strikte discipline, vastberadenheid en de wil om te werken en vechten voor familie en vaderland.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 9; Als iemand de eer van ons land beledigd moet hij gestraft worden.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Moreel traditionalisme

Stelling 10; Homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 11; Mensen die homoseksueel zijn moet men zo veel mogelijk vrij laten om te leven op hun eigen manier.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 12; Homoseksuelen moeten uit de maatschappij verwijderd worden.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 13; Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 14; Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 15; Mensen mogen er bewust voor kiezen geen kinderen te willen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 16; Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 17; Jongens kan je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 18; Het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap (abortus) moet worden toegestaan.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 19; Het moet mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dit wenst.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 20; Een dokter moet het recht hebben iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden te verlossen door het geven van een spuitje.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 21; Om de bevolkingstoename onder controle te houden, moet het gebruik van anticonceptiemiddelen sterk worden aangemoedigd.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Etnocentrisme, negatieve houding outgroup

Stelling 22; Buitenlanders die in Nederland wonen behoren de Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 23; De meeste Marokkanen zijn lompe mensen.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 24; Nederland had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen moeten halen.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 25; Buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 26; Zigeuners rijden in grote caravans op kosten van de bijstand.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 27; Met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 28; De meeste Surinamers werken nogal langzaam.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 29; Zigeuners zijn nooit te vertrouwen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 30; De meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 31; Surinamers zijn erg opvliegend.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 32; Turken hebben zoveel kinderen omdat ze nog niet beter weten.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 33; Als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Etnocentrisme, positieve houding ingroup

Stelling 34; Overall ter wereld zijn de Nederlanders geliefd.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 35; Wij Nederlanders zijn altijd bereid om de handen uit de mouwen te steken.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 36; In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 37; Wij Nederlanders kunnen trots zijn op onze geschiedenis.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 38; Andere landen kunnen nog heel wat goeds van ons land leren.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 39; We zouden buitenlanders, die zich in ons land willen vestigen hartelijk welkom moeten heten.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 40; Wanneer de Nederlandse levenswijze door alle landen overgenomen, zou worden, zou dat het einde van alle oorlogen betekenen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 41; Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 42; Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij ervoor oppassen, dat er geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 43; Ik ben er trots op een Nederlander te zijn.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Tolerantie ten opzichte van orthodoxie

Stelling 44; Gelovigen mogen van de Nederlandse regering eisen dat abortus wordt verboden.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 45; Gelovigen mogen van de Nederlandse regering eisen dat euthanasie wordt verboden.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 46; Religieuze politieke partijen mogen homoseksuelen weigeren in hun bestuur.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 47; Een religieus leider mag vanuit zijn religieuze overtuigingen weigeren vrouwen de hand te schudden.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 48; Religieuze mannen mogen van hun vrouw verlangen dat zij haar volledige lichaam bedekt heeft als zij zich bevindt in de openbare ruimte.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 49; Gelovigen mogen van andere mensen verlangen dat zij in het openbaar niet eten tijdens de vastentijd.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 50; Religieuze basisscholen mogen ook van ongelovige leerlingen eisen dat ze mee bidden tijdens de les.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 51; Een religieus leider mag vanuit zijn overtuiging stellen dat homoseksualiteit een ziekte is die bestreden dient te worden.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 52; Religieuze ouders mogen hun kinderen verbieden seks te hebben voor het huwelijk.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Afwijzing van de islam

Stelling 53; Ik sta afwijzend ten opzichte van de Islam.

1 = sterk mee oneens

2 = mee oneens

3 = noch oneens, noch eens

4 = mee eens

5 = sterk mee eens

Stelling 54; De Islamitische traditie past niet bij Nederland.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 55; Moslims zijn slechte mensen.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 56; In Nederland is geen plaats voor de Islam.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 57; De negatieve sfeer die in Nederland rondom de Islam gecreëerd wordt, is onterecht.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 58; Ik vind de Islam een probleem voor de Nederlandse samenleving.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 59; Ik vind dat rechtse politieke partijen zich te extreem uitlaten over de Islam.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 60; De Islam zorgt niet voor problemen in Nederland.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 61; Het is terecht dat de Islam wordt gezien als een bedreiging voor onze moderne samenleving.

- 1 = sterk mee oneens
- 2 = mee oneens
- 3 = noch oneens, noch eens
- 4 = mee eens
- 5 = sterk mee eens

Stelling 62; Bent u een man of een vrouw?

- 1 Man
- 2 Vrouw

Stelling 63; In welke leeftijdscategorie valt u?

... (leeftijd in jaren)

Stelling 64; Wat is uw hoogst behaalde opleiding?

- 1 Basisschool
- 2 VMBO
- 3 HAVO, VWO
- 4 MBO
- 5 HBO
- 6 WO

Stelling 65; Bent u gelovig?

- 1 Nee
- 2 Ja, ik ben Christelijk
- 3 Ja, ik ben Islamitisch
- 4 Anders, namelijk.....

Stelling 66; Op welke politieke partij zou u stemmen als er morgen verkiezingen zouden zijn?

1 = SP

2 = GroenLinks

3 = PvdA

4 = D'66

5 = CDA

6 = ChristenUnie

7 = SGP

8 = VVD

9 = Trots op Nederland

10 = PVV (Partij voor de Vrijheid)

11 = Partij voor de Dieren

12 = Anders, namelijk.....